

Lelewane Basa Sajrone Serat Nalawasa Nalasatya
Anggitane Raden Arya Sastradarma
(Tintingan Stilistika)

Afrida Rikasari

Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya,
mani3z_abiz@yahoo.com

Abstrak

Kasusastran minangka salah sawijine wujud seni kang migunakake basa minangka pirantine. Basa ing kene ora mung sadherma reroncene basa kang katulis, ananging uga nduweni teges kang migunani tumrap pamaos. *Serat Nalawasa Nalasatya* mujudake salah siji reriptan sastra Jawa kang isih ana ing madyaning kasusastran Jawa. Serat Nalawasa Nalasatya ngandhut gambaran ngenani panguripan kang bener lan ala kang awujud carita. Saliyane iku, basa kang endah sajrone serat narik kawigatene panulis nliti serat kasebut. Pangripta nggunakake maneka warna lelewane basa kanggo mujudake pamikirane, lan bab kasebut kasil narik kawigatene panliti kanggo nliti *serat Nalawasa Nalasatya*. Adhedasar apa kang wis diandharake ing dhuwur, undheraning panliten iki yaiku (1) kepriye isi sajrone *serat Nalawasa Nalasatya* kang diwedharake mawa lelewane basa kang endah, (2) kepriye lelewane basa kang dumunung sajrone *serat Nalawasa Nalasatya*, (3) fungsi lelewane basa tumrap pamedhare *serat Nalawasa Nalasatya*. Panliten iki nduweni tujuwan kanggo ngandharake isi *serat Nalawasa Nalasatya*, ngandharake lelewane basa sajrone *serat Nalawasa Nalasatya*, lan ngandharake fungsi lelewane basa tumrap pamedhare serat. Paedahe panliten iki diajab bisa kanggo pedoman urip minangka salah sawijine kawicaksanane urip bebrayan. Bisa dadi *refrensi* tumrap panliten liya, mligine kang nliti kasusastran klasik kanthi tintingan stilistika. Lan tumrap pamaos bisa ngrasakake kaendahaning basa sajrone serat.

Panliten iki ditintingi kanthi tintingan stilistika. Teori kang digunakake yaiku teori ngenani stilistika lan teori ngenani struktur *puisi*. Metode panliten kang digunakake yaiku *deskriptif kualitatif*. Objek kang digunakake sajrone panaliten iki arupa teks *Serat Nalawasa Nalasatya*. Data panliten iki arupa tembung, frasa, lan ukara sajrone *serat Nalawasa Nalasatya* minangka bukti ditemokake lelewane basa. Asil panliten nuduhake yen pangripta nggunakake maneka lelewane basa sajrone ngripta *serat Nalawasa Nalasatya*. Lelewane basa kang digunakake sajrone *serat Nalawasa Nalasatya* yaiku sasmitaning tembang, purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, purwakanthi guru basa, tembung entar, tembung sarodja, tembung wacahan, tembung garba, lan paribasan. Sakabehaning lelewane basa kang digunakake sajrone *serat Nalawasa Nalasatya* nduweni fungsi kaendahan. Saliyane nduweni fungsi kaendahan, uga ngemu makna wantah lan simbolis. Lelewane basa uga digunakake pangripta kanggo nggampangake pamaca anggone mahami isi carita. Isi serat bisa didadekake piwulang tumrap masyarakat supaya nindakake tumindak becik.

Abstrak

Karya sastra merupakan salah satu wujud seni yang menggunakan bahasa sebagai medianya. Bahasa tidak hanya kumpulan bahasa yang tertulis, namun mempunyai makna yang berguna bagi pembaca. *Serat Nalawasa Nalasatya* tergolong salah satu karya sastra Jawa yang masih ada ditengah-tengah kesusastraan Jawa. *Serat Nalawasa Nalasatya* menggambarkan mengenai kehidupan yang benar dan salah yang berwujud cerita. Selain itu, bahasa yang indah dalam serat menarik perhatian penulis untuk meneliti serat tersebut. Penuli menggunakan bermacam-macam gaya bahasa untuk menunjukkan gagasannya, bab tersebut juga menyebabkan peneliti meneliti *serat Nalawasa Nalasatya*. Berdasarkan apa yang telah dijelaskan diatas, masalah penelitian ini yaitu (1) bagaimana isi *serat Nalawasa Nalasatya* yang diungkapkan melalui gaya bahasa yang indah, (2) bagaimana gaya bahasa yang terkandung didalam *serat Nalawasa Nalasatya*, (3) fungsi gaya bahasa terhadap serat Nalawasa Nalasatya. Penelitian ini memiliki tujuan menjelaskan isi *serat Nalawasa Nalasatya* yang diungkapkan melalui gaya bahasa yang indah, menunjukkan gaya bahasa yang terkandung didalam *serat Nalawasa Nalasatya*, dan menjelaskan fungsi gaya bahasa terhadap *serat Nalawasa Nalasatya*. Manfaat penelitian ini diharapkan bisa menjadi pedoman hidup sebagai salah satu kebijaksanaan dalam hidup bermasyarakat. Bisa menjadi *refrensi* terhadap penelitian lain, khusus yang meneliti karya sastra klasik yang menggunakan analisis stilistika. Dan terhadap pembaca bisa merasakan keindahan bahasa dalam serat.

Penelitian ini dianalisis menggunakan analisis stilistika. Teori yang digunakan yaitu teori mengenai stilistika san teori mengenai struktur *puisi*. Metode penelitian yang digunakan yaitu *deskriptif kualitatif*. Objek

yang digunakan dalam penelitian ini berupa teks *Serat Nalawasa Nalasatya*. Data penelitian berupa kata, frasa dan kalimat dalam *serat Nalawasa Nalasatya* sebagai bukti ditemukannya gaya bahasa didalam serat. Hasil penelitian menunjukkan penulis menggunakan gaya bahasa dalam menulis *serat Nalawasa Nalasatya*. Gaya bahasa yang digunakan dalam serat Nalawasa Nalasatya yakni sasmitaning tembang, purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, purwakanthi guru basa, tembung entar, tembung sarodja, tembung wancahan, tembung garba, lan paribasan. Semua gaya bahasa yang digunakan didalam *serat Nalawasa Nalasatya* memiliki fungsi kaendahan. Selain memiliki fungsi keindahan, juga mengandung makna lugas dan simbolis. Gaya bahasa juga digunakan penulis untuk memudahkan pembaca dalam memahami isi cerita. Isi serat bisa dijadikan pembelajaran terhadap masyarakat supaya melakukan perbuatan yang baik.

PURWAKA

Kasusastran minangka salah sawijine wujud seni kang migunakake basa minangka pirantine. Bangsa Indonesia kang maneka suku nduweni wujud kasusastran kang maneka werna. Salah sawijine kasusastran kang isih ngrembaka yaiku kasusastran Jawa. Padmosoekotjo (1953: 10) ngandharake yen kang kalebu ing kasusastran Jawa iku sakabehe kagunan adi luhung utawa edi peni kang isi kaendahane basa Jawa. Kang mbedakake antarane kasusastran Jawa karo sastra liya yaiku ana ing basane. Kasusastran Jawa nengake pangetrapane basa nggunakake basa Jawa. Basa ing kene ora mung sadherma reroncening basa kang katulis, ananging uga nduweni teges kang migunani tumrap pamaos. Basa Jawa nduweni sejarah kang dawa, yaiku saka jaman basa Jawa Kuna nganthi jaman basa saiki. Gegayutan karo andharan sadurunge, mula sastra Jawa uga bisa diperang miturut pangrembakaning sejarah basa Jawa. Akeh panemu kang ngandharake jinis sastra Jawa. Suwarni (2013:1) ngandharake yen sastra Jawa diperang dadi telu, yaiku jaman sastra Jawa Kuna, sastra Jawa Pertengahan, sastra Jawa anyar.

Kasusastran Jawa Anyar tuwuh ing pertengahan abad XVI lan ditengeri anane *genre* tembang-tembang macapat kang beda karo sistem puitika kakawin kang ana ing puitika India. Saperangan ahli nduweni panemu yen kasusastran saka periode-periode jaman mbiyen sinebut sastra Jawa Klasik. Ananging uga ana panemu yen periode klasik sinebut sastra Jawa anyar kang mligine saka daerah kraton lan daerah sakupenge. Tetembungan “klasik” ing kene digunakake kanggo nyebutake periode kasusastran Jawa sawise Jawa Kuna lan Jawa Pertengahan (Purnomo, 2007: 79).

Serat Nalawasa Nalasatya kalebu kasusastran Jawa Klasik kang awujud tembang macapat. Tembang yaiku geguritan Jawa Anyar adhedasar metrum Jawa (Sardjana, 1968 sajrone Leginem, 1996: 26). Macapat minangka geguritan Jawa tradisional sajrone kasusastran Jawa (Leginem, 1996: 1). Ora kabeh tembang macapat digunakake sajrone serat Nalawasa Nalasatya, tembang ing *Serat Nalawasa Nalasatya* yaiku tembang Dhandhanggula, Asmarandana, Megatruh, Pangkur, Sinom, lan Kinanthi.

Serat Nalawasa Nalasatya anggitané Raden Arya Sastradarma ditulis ing dina Jumat Wage, tanggal 3 wulan Rabiulakhir taun ehe angka 1804 wuku Kuningan mangsa kaping-10 utawa tanggal 9 taun 1875. Serat iki ngandharake ngenani kepriye wujud kapandhegan kang bisa ditrapake ing urip bebrayan kang kagambarake ing sawijine carita. Saliyane iku, unsur stilistika sajrone serat nyebabake nliti serat kasebut. Kanggo medharake isi carita, pangripta nggunakake basa-basa kang endah. Basa kang endah ing tembang macapat diwujudake kanthi lelewane basa.

Unsur stilistika didadekake punjer panliten iki amarga lelewane basa sajrone serat Nalawasa Nalasatya katon luwih onjo. *Serat Nalawasa Nalasatya* uga durung nate diteliti. Adhedasar andharan-andharan kang ana, panliten iki dimenehi irah-irahan “*Lelewane Basa Sajrone Serat Nalawasa Nalasatya Anggitane Raden Arya Sastradarma (Tintingan Stilistika)*”.

Struktur wujud kang digunakake nalika nulis Serat Nalawasa Nalasatya yaiku struktur tembang macapat. Macapat minangka jinis puisi tradisional sajrone kasusastran Jawa (Padmosoekotjo, 1958 sajrone Leginem dkk, 1996: 1). Nanging, ora kabeh tembang macapat digunakake sajrone Serat Nalawasa Nalasatya. Tembang kang digunakake yaiku tembang Dhandhanggula, Asmarandana, Megatruh, Pangkur, Sinom, Kinanti. Serat ana sing arupa gancaran utawa prosa lan uga ana kang awujud tembang macapat. Kaya mangkene paugerane tembang macapat kang dienggo nulis serat Nalawasa Nalasatya:

Sekar Macapat	Guru Gatra	Guru Wilangan	Guru Lagu
Dhandang gula	10	10,10,8,7,9,7,6,8,12,7	i,a,e,u,i,a,u,a,i,a
Asmarandana	7	8,8,8,8,7,8,8	i,a,e,a,a,u,a
Megatruh	4	12,8,8,8	u,i,u,i,o
Pangkur	7	8,11,8,7,12,8,8	a,i,u,a,u,a,i
Sinom	9	8,8,8,8,7,8,7,8,12	a,i,a,i,i,u,a,i,a
Kinanti	6	8,8,8,8,8,8	u,i,a,i,a,i

Saben tembang nduweni sasmita tembang khusus. Panggon sasmita ana ing wiwitan pupuh pada 2, utawa ing pungkasaning pupuh arep ganti pupuh sabanjure. (Padmosoekotjo, 1953:92) ngandharake yen sasmitane tembang kaya mangkene :

Sekar Macapat	Sasmita Tembang
Dhandanggula	sarkara, manis, madu, artati, dandang, gula (guladrawa), gagak, kaga kresna
Sinom	taruna, srinata, ronkamal, pangrawit, logondhang, anom, weni
Asmaradana	Asmaran, kasmara, kingkin, brangta, brangti.
Kinanti	Kanthi, gandheng, kanthet.
Pangkur	Wuntat, wuri, juda kanaka, lan tembung kang mawa wanda -kur.
Megatruh	Pegat, duduk, lan tembung kang mawa wanda truh.

Saben tembang nduweni watak dhewe-dhewe. Miturut Padmosoekotjo (1953: 12) yen watak-watak tembang kasebut yaiku :

Sekar Macapat	Watak Tembang
Kinanthi	seneng, welas asih, tresna. Mathuke kanggo medarake piwulang, carita kang ngemu rasa asmara, gandrung-gandrung.
Sinom	grapyak, renyah, pantes karo arane (Sinom, garbane tembung si+enom). Mathuke kanggo sesorah, mitutur
Dhandanggula	luwes, resep. Tumrap carita kang surasane kepriye bae bisa luwes, nanging lumrahe kanggo bebuka, medarake piwulang, gandrungan, lan kanggo panutuping karangan kang sinawung ing tembang.
Asmarandana	Sengsem, sedhih, prihatin, nanging prihatin amarga ketaman rasa asmara. Mathuke kanggo medharake crita ngenani asmara.

Pangkur	sereng utawa nesu. Mathuke kanggo crita kang ngemu surasa sereng. Yen dicakake ing crita kang ngemu pitutur uga kudu pitutur kang sereng, gandrung ya gandrung kang sereng, gandrung-gandrung kapingrangu. Lumrahe uga kanggo nyritakake perang.
Megatruh	sedhih kingkin, kaworan nglokro. Mathuke kanggo medharake rasa gegetun pungun-pungun, lan nelangsa kalara-lara.

Tintingan stilistika biyasane nduweni maksud kanggo nerangake sawijine bab, kang umume ana ing kasusastran kanggo nerangake sesambungan antarane basa klawan fungsi artistik lan maknane (Leech & Short, Wellek & Warren, sajrone Nurgiyantoro, 2007: 279). Dene Sudjiman (1993: 46), ngandharake yen stilistika minangka cara nggunakake sistem tandha sajrone kagiyatan guneman, kanthi sawernaning *kamungkinan* sing dituwuhake nggunakake wujud tuturan lan *motif* panuture. Stilistika sajrone kasusastran minangka peranan saka stilistika budaya iku dhewe. Senadyan kaya mangkono, kanthi anane intensitas panganggone basa, mula sajrone kasusastran pamahaman klawan stilistika paling akeh katindakake (Ratna,2009:6). Panliten Stilistika digunane kanggo ngandharake makna kasusastran adhedasar gejala kaendahan basa kang digunakake (Sariban, 2009:144). Bisa ditegesi lelewane basa kasebut bisa dadi ciri khas pangripta. Senadyan saben pangripta nduweni gaya lan cara dhewe nalika mujudake sawijine kasusastran. Ananging ana maneka bentuk kang biyasa digunakake pangripta. Jinis-jinis bentuk kasebut sinebut sarana retorika (Pradopo, 2005:93). Stilistika ana ing kasusastran Jawa yaiku lelewane basa, utawa *gaya* panulisan pangripta. Dideleng saka segi basa, lelewane basa yaiku cara nggunakake basa. Lelewane basa bisa nggawe kita ngerteni nilai pribadhi, watak, lan katrampilan wong kang nggunakake basa kasebut. *Style* utawa lelewane basa bisa diwatesi minangka cara ngandharake pamikiran liwat basa kanthi khas kang nuduhake jiwa lan kapribaden pangripta (Keraf, 2005: 113). Lelewane basa kang tinemu ing kasusastran Jawa iku maneka werna. Padmosoekotjo (1955:24) ngandharake kasusastran Jawa mesthi bae bisa nyakup sakabehe unen-unen kang kadadeyan saka tatanane tembung-tembung Jawa kayata *sasmitane tembang*, *tembung saroja*, *Jogjaswara*, *tembung garba*, *rura basa*, *kerata basa*, *tembung entar*,

paribasan, bebasan, saloka, sanepan, cangkriman, wangsalan, dasanama, purwakanthi, parikan, pralambang, pepindhan, candra, basa rinengga, sandi asma. Ing ngisor iki bakal dijlentrehake kanthi cetha babagan kang kalebu lelewane basa.

Tembung saroja tegese tembung rangkep. Maksudé tembung kang panganggone dirangkep yaiku tembung loro kang pada tegese utawa meh padha tegese kang lumrah dianggo bebarengan (Padmosoekotjo, 1953: 22). Panemu kang diandharake Padmosoekotjo nduweni teges yen *tembung saroja* tembung loro kang tegese meh padha dirangkep iku ora kena mung sageleme bae anggone ngrangkep, kudu manut kalumrahane.

Tembung garba tegese tembung rerangken, yaiku tembung loro utawa luwih kang digandeng dadi siji lan banjur suda cacahing wandane. Tembung garba utawa sandi lumrahe kanggo ing kasusastran kang sinawung ing tembang. Samangsa ana gatra kang kakehan wandane, pangripta bisa ngungkret utawa ngelong cacahé wanda mau sarana nggarba tembung loro utawa luwih kang dumunung ana ing gatra iku (Padmosoekotjo, 1953: 26). Tembung garba uga bisa sinebut *kontraksi*. Surana (2007: 117) ngandharake *kontraksi* yaiku pangurangan swara tartamtu ing parpaduan tembung saengga mujudake tembung tunggal.

Tembung entar tegese tembung silihan. Tembung kang ora kena didudut mung sawantah bae. Manut tegese entar, maksudé: manut tegese kang ora mung sawantahe, ora mung salugune (Padmosoekotjo, 1955: 35). Ing basa Indonesia tembung entar bisa ditegesi tembung kias.

Tembung wacahan mujudake tembung cekakan utawa tembung tugelan, yaiku tembung kang dikelongi utawa dibuwang saperangan wandane (Padmosoekotjo, 1972:91). Surana (2007:116) ngandharake pangurangan swara-swara basa tartamtu sajrone pangucapan sinebut *elisi*. *Elisi* diperang dadi telu yaiku *afesis* (*aferesis*), *sinkope*, lan *apokope*. *Afesis* yaiku pangurangan swara ing wiwitan tembung. *Sinkope* yaiku pangurangan swara ing tengah-tengah tembung. Lan *apokope* yaiku pangurangan swara ing pungkasan tembung.

Purwakanthi utawa aspek swara minangka babagan kang wigati ing sajrone kasusastran. Ing purwakanthi, tembung-tembung kang dirangken ing wujud kasusastran katon nduweni rasa luwih endah. Padmosoekotjo (1955: 58) ngandharake yen purwakanthi nggandheng kang wis kasebut ana ing purwa utawa wiwitan. Maksudé: perangan kang buri nggandeng kang wis kasebut ana ing perangan ngarep. Wondene sing digandeng iku swarane utawa aksarane, kadang tembungé. Sajrone buku-buku kasusastran Jawa, diandharake yen nyiptakake kaendahan sajrone macapat dibutuhake *purwakanthi*, *purwakanthi* ana telu yaiku *purwakanthi guru swara* ‘mbaleni bunyi vokal’,

purwakanthi guru sastra ‘mbaleni bunyi konsonan’, lan *purwakanthi guru basa* ‘mbaleni tembung utawa wanda’. Dene jinise purwakanthi yaiku : 1) *Purwakanthi Guru-swara* iku Purwakanthi kang ngelingi wewaton swara, paugeran swara, yaiku swara sing wis kasebut ana ing gatra utawa perangane ukara sing ngarep utawa wiwitan (purwa), dikanti, digandeng, disebutake maneh ana ing gatra utawa perangane ukara ing buri. Dadi ing gatra utawa perangane ukara kang buri ana sing nunggal swara karo gatra utawa perangane ukara sing ngarep (purwa) (Padmosoekotjo, 1953: 59). Tintingan analisis *purwakanthi guru swara* diperang dadi loro yaiku *purwakanthi guru swara* kanthi rima kabuka lan *purwakanthi guru swara* kanthi rima katutup (Laginem, 1996: 88). *Purwakanthi guru swara* kanthi rima kabuka yaiku pangulange swara kang padha ing wanda pungkasan kabuka. *Purwakanthi guru swara* kanthi rima katutup yaiku pangulange swara vokal kang dibarengi aksara kang padha minangka panutup. 2) *Purwakanthi guru sastra* ateges purwakanthi kang ngelingi wewaton sastra, yaiku sastra kang wis kasebut ana ing perangane ukara kang ngarep utawa ing perangane ukara kang wiwitan (ing purwa), dikanthi, digandeng, disebutake maneh dening perangane ukara kang buri. Dadi ing perangan ukara ing sisih buri ana sing nunggal sastra utawa nunggal aksara karo perangan ukara ing sisih ngarep (Padmosoekotjo, 1953: 60). 3) *Purwakanthi basa* yaiku pangulange tembung utawa wanda kang runtut kang manggon ana ing pungkasan larik lan dibaleni maneh ing wiwitan larik. Purwakanthi guru basa diperang dadi papat yaiku pangulange wanda, pangulange tembung, pangulange frase, lan pangulange klausa. Pangulange tembung ana kang awujud runtut lan ana kang kanthi cara mlumpat (Laginem, 1996: 101-108).

Paribasan yaiku unen-unen kang ajeg panganggone, mawa teges entar, ora ngemu surasa pepindhan (Padmosoekotjo, 1955: 40). Kaya mangkono teori, konsep, panemu kang bakal digunakake anggone nintingi kasusastran Jawa Klasik sajrone serat Nalawasa Nalasatya kanthi tintingan stilistika.

METODE

Panliten iki jinise kalebu *deskriptif kualitatif*. Panliten iki nggunakake *pendekatan ekstrinsik* lan *pendekatan intrinsik*. *Pendekatan ekstrinsik* bisa kanggo nintingi lelewane basa. Dene *Pendekatan intrinsik* kanggo nintingi isi carita sajrone serat. Metode deskriptif bisa didudut minangka prosedur kanggo medharake perkara kang dislidiki kanthi nggambarake kahanan subjek utawa objek panliten (novel, drama, cerkak, geguritan) ing jaman saiki adhedasar kasunyatan-kasunyatan (Siswanto, 2010: 56). Ing bab iki metode kang digunakake yaiku metode *kualitatif*

kang asipat *deskriptif* tegese saka data-data ditintingi minangka asil deskripsi data kanthi gamblang, data kang ana uga ora awujud angka.

Objek kang digunakake sajrone panliten iki arupa lelewane basa sajrone *Serat Nalawasa Nalasatya*, mligine pamilihing tembung lan ukara kang ana gandheng cenenge karo lelewane basa. Panliten iki nggunakake sumber data teks serat *Nalawasa Nalasatya* anggitane Raden Arya Sastradarma. Serat Nalawasa Nalasatya dewe nduweni katerangan wujud sing bisa ditemokake ing Balai Pelestarian Cagar Budaya Mojokerto. Serat Nalawasa Nalasatya nduweni kode K 819 kanthi No 573. Data panliten iki awujud teks tembang macapat yaiku tembang Dhandhanggula, Asmarandhana, Megatruh, Pangkur, Sinom, Kinanthi.

Instrumen panliten yaiku alat kang digunakake kanggo ngumpulake data. Instrumen kang digunakake sajrone panliten iki yaiku panliti iku dhewe. saliyane iku uga nggunakake kartu data minangka instrumen. Siswanto (2010: 73) ngandharake yen panliten sastra instrumene panliti iku dhewe. Panliti bisa dadi perencana, pelaksana, pangumpul data, tintingan, penafsir data, lan kang pungkasan dadi pelopor asil panlitene.

Analisis data ditindakake kanthi maparake kanthi deskriptif marang data kang ana. Yuwono (2010:80) ngandharake sajrone nintingi data panliten kualitatif ana 3 cara yaiku *open coding*, *axial coding*, lan *selective coding*. Ing panliten iki luwih nengake nindakake tintingan kanthi ngetrapake sistem *open coding*. *Open coding* yaiku panliti usaha antuk saakeh-akehe variasi data kang kaiket karo topik panliten.

ASILE PANLITEN

Asiling panliten bakal kaandharake ing bab iki. Sajrone panliten iki bakal ngandharake ngenani lelewane basa, isi serat *Nalawasa Nalasatya* kang diwedharake mawa lelewane basa kang endah, lan ngenani fungsi lelewane basa tumrap pamedhare serat *Nalawasa Nalasatya*.

Bentuk Naskah

Serat Nalawasa Nalasatya awujud tembang macapat. Serat Nalawasa Nalasatya ana enem pupuh yaiku tembang Dhandhanggula, Asmarandana, Megatruh, Pangkur, Sinom, lan Kinanthi. Saben pupuh nduweni pada kang beda-beda.

Isine Naskah

Serat *Nalawasa Nalasatya* ditintingi saka struktur puisi, bisa kawedharake kaya ing ngisor iki. Isi mujudake sawijine bab kang wigati sajrone kasusastran. Saka isi serat, bisa dingerteni apa kang dikarepake pangripta saka serat kasebut.

LELEWANE BASA

Sajrone serat *Nalawasa Nalasatya*, aspek-aspek kang nambahi kaendahaning basa yaiku sasmitane tembang, purwakanthi, tembung entar, tembung garba, tembung sarodja, tembung wanchan, lan paribasan.

Sasmitane Tembang

Panulisan tembang ora bisa ditulis sakepenake dhewe, ana paugeran-paugeran tartamtu utawa tetenger tartamtu sajrone panulisan tembang macapat. Sasmitane tembang ana rong werna (1) sasmita dumunung ana ing bebukaning pupuh, isi pituduh jenenge pupuh iku, (2) sasmita kang dumunung ana ing wekasaning pupuh, isi pituduh arane pupuh candake, yaiku jenenge pupuh ing salebare pupuh iku (Padmosoekotjo, 1953: 93).

Tembang Dhandhanggula

Bukti kang nuduhake bab sasmitane tembang Dhandhanggula sajrone serat Nalawasa Nalasatya kaya mangkene:

- (1) Racananing kang kidung **Artati**
(D,PA 1,GR 1)

Tembang Asmaradana

Bukti kang nuduhake anane sasmitane tembang Asmaradana kaya ing ngisor iki:

- (2) **Kasmaran** raja brana (D, PA 39, GR 8)

Tembang Megatruh

- (3) Nalawasa **megat** mitra. (A, PA 59, GR 7)

Sasmitane tembang ana ing pungkasaning tembang Asmaradana kabukti anane tembung *megat*.

Tembang Pangkur

- (4) Mbok ing **pungkur** manggih ewoh. (M,PA 67,GR 5)

Bukti sasmitane tembang Pangkur ana ing pungkasaning tembang Megatruh yaiku ing pada 67.

Tembang Sinom

- (5) wong **anom** padha mirsani. (P,PA 55, GR 7)

Tembung anom minangka wujud sasmitane tembang kang ana ing pungkasaning tembang Pangkur yaiku ing pada 55.

Tembang Kinanthi

- (6) Pinartiga **kanthi** rukuning nagara. (S, PA 60)

Sasmitane tembang ana ing pungkasaning tembang Sinom yaiku ing pada 60. Sasmitane tembang Sinom bisa dikawruhi anane tembung *kanthi*.

Purwakanthi Guru Swara

Purwakanthi Guru-swara yaiku iku anane swara kang wis kasebut ana ing gatra utawa

perangane ukara sing ngarep utawa wiwitan (purwa), digandheng, disebutake maneh ana ing gatra utawa perangane ukara ing buri. Ing panliten iki, purwakanthi guru swara kang tinemu ing serat Nalawasa Nalasatya yaiku mujudake swara /a/, /i/, /u/, /e/ lan /o/:

(7) wau **sela** badhe **kula** bucal (D,PA 16, GR 2)

Adhedasar pethikan ing dhuwur, mujudake anane purwakanthi guru swara (a). Lelewane basa ing kene nduweni fungsi lan makna. Yen dideleng saka fungsine, sakabehane nduweni fungsi kanggo nuwuhake kaendahaning tumrap seratan pangripta. Saliyane nduweni fungsi kaendahan, wanda (a) kang dumunung ing saben tembung kasil nguwatake makna. Makna wantah pethikan (7) yaiku *wau sela badhe kula bucal* yaiku nuduhake watu kang arep dibuwang. Makna simbolis ukara kasebut nuduhake wewatekan kang acuh lan ora perduli.

(8) donya **niki** peparing **neki** (D,PA 26, GR 5)

Pethikan (8) *dunya niki peparing neki*, nduweni makna wantah lan simbolis. Makna wantah pethikan kasebut yaiku yen bandha kang ditemokake dimenehi saka kang njaga gunung. Makna simbolis ukara kasebut nuduhake yen sakabehane bandha ing donya sejatine mung titipan saka Gusti Allah.

(9) laku becik laku ala (K,PA 68, GR 5)

Sajrone pethikan (9), yaiku *laku becik laku ala* tinemu makna wantah lan makna simbolis. Makna wantahe yaiku laku apik laku ala. Makna simbolise yaiku supaya bisa dadi *pembanding* kepriye milih tumindak becik lan ala.

(10)jatining reh **den** samya pralebdeng westhi (D,PA 1, GR 9)

Saliyane nduweni fungsi kaendahan, swara (ə) kang dumunung ing saben tembung kasil nguwatake makna. Ing panliten iki, maknane ana kang wantah lan simbolis. Pethikan (10) yaiku *jatining reh den samya pralebdeng westhi*. Pethikan kasebut nduweni makna wantah. Makna ukara kasebut menehi pitutur supaya bisa nampik anane bebaya.

(11)angamungna kowe dhewe (A,PA 31, GR 3)

Pethikan (11) yaiku *angamungna kowe dhewe* amung nduweni makna wantah. Makna wantah ukara kasebut yaiku amung kanggo kowe dhewe.

(12)bilih wonten angawoni (P,PA 51, GR 2)

Pethikan (12) *bilih wonten angawoni* nduweni makna wantah. Makna wantah ukara kasebut yaiku nuduhake wong kang arep tumindak ala.

Purwakanthi Guru Sastra

Purwakanthi guru sastra yaiku perangane ukara kang wiwitan (ing purwa), dikanti, digandeng, disebutake maneh dening perangane ukara kang buri.

(13)wajib dadi kagugane sri bupati (D,PA 23, GR 9)

Pethikan (13) *wajib dadi kagugane sri bupati* amung ngandhut makna wantah. Maknane yaiku sakabehane raja brana kang tinemu ing bumi iki kagugane para Raja.

(14)cegah tedha cegah guling (K,PA 9, GR 2)

Pethikan (14) *cegah tedha cegah guling*. Makna wantah ukara kasebut yaiku ngempet mangan lan kurang turu. Makna simbolis ukara kasebut yaiku nuduhake kahanan kang rekasa sawijine nggayuh kasekten.

(15)karsa dika kadi pundi (A,PA 9, GR 1)

Pethikan (15) yaiku *karsa dika kadi pundi*. Swara (d) kang sumambung klawan aksara (i) nguwatake makna sajrone ukara. Makna wantah pethikan kasebut nakokake karep kang kaya ngapa.

(16)janma bodho datan karem bandha (D,PA 21, GR 2)

Pethikan (16) *janma bodho datan karem bandha*. Swara (dh) kang sumambung klawan aksara (o) lan (a) bisa nguwatake makna sajrone ukara. Makna wantah ukara kasebut yaiku wong bodho ora seneng bandha.

(17)ping telu marga gung (D,PA 23, GR 7)

Pethikan (17) *ping telu marga gung*. Anane aksara (g) kang selaras mau bisa nguwatake makna sajrone ukara. Makna wantah ukara kasebut kaping telu dalan gedhe. Ukara kasebut nuduhake yen kang dadi hake raja nomer telune yaiku dalan.

(18)ewuh lamun tan weruha (D,PA 3, GR 8)

Pethikan (18) *ewuh lamun tan weruha*. Anane aksara (h) kang selaras mau bisa nguwatake makna sajrone ukara. Makna wantah ukara kasebut bingung yen ora ngerti. Ukara kasebut nuduhake yen wong kang ora ngerteni wates-watese wong urip bakal bingung ing donya.

(19)aja kawruhan ing jalma (A,PA 37, GR 4)

Pethikan (19), *aja kawruhan ing jalma*. Aksara (j) kang sumambung klawan swara (a) kasil nguwatake makna ukara. Makna wantah ukara kasebut aja nganti diweruhi wong liya. Ukara kasebut kanggo nuduhake niat alane Nalawasa.

(20)sri kawuryan kadulu kalangkung asri (D,PA 5, GR 9)

Pethikan (20) *sri kawuryan kadulu kalangkung asri*. Anane aksara (k) kang selaras mau bisa nguwatake makna. Makna wantah ukara kasebut yaiku gunung semeru katon endah dideleng. Makna simbolis ukara kasebut yaiku nggambarake kahanan kang endah lan nengsemake.

(21)lumuh gawe saking nala (A,PA 1, GR 2)

Pethikan (21) *lumuh gawe saking nala*. Aksara (l) kang sumambung klawan swara (u) lan (a) kasil nguwatake makna ukara. Makna wantah ukara kasebut nuduhake ora kepengin nglarani atine wong liya.

(22)dennya amrih silip marang mitra (D,PA 26, GR 2)

Pethikan (22) *dennya amrih silip marang mitra*. Aksara (m) kang sumambung klawan swara

(a) lan (i) kasil nguwatake makna ukara kasebut. Makna wantah ukara kasebut yaiku nuduhake Nalawasa kang manteb atine kepingin merdaya kanca rakete.

(23) *encehe wus datan ana* (D,PA 37, GR 8)

Pethikan (23), *encehe wus datan ana*. Anane anuswara (n) bisa nguwatake makna ukara. Makna wantah ukara kasebut nuduhake yen rajabranane ora ana.

(24) *Nalawasa aris dennya tanya* (D,PA 17, GR 2)

Pethikan (24) *Nalawasa aris dennya tanya*. Makna wantah ukara kasebut yaiku Nalawasa takon lirik.

(25) *nenggih ingkang mangka purwaning* (D,PA 5, GR 5)

Pethikan (25) *nenggih ingkang mangka purwaning*. Aksara (ng) kang sumambung klawan swara (e) lan (i) kasil nguwatake makna ukara kasebut. Makna wantah ukara kasebut yaiku kang didadekake pambuka serat iki nggambarake wewatekane paraga dideleng saka jeneng-jenenge paraga.

(26) *sami lapur punapa sawontenipun* (P,PA 34, GR 4)

Pethikan (26) *sami lapur punapa sawontenipun*. Aksara (p) kang sumambung klawan swara (u) kasil nguwatake makna ukara kasebut. Makna wantah ukara kasebut yaiku para prajurit padha lapor ngenani tugase.

(27) *sarta dhateng rehning truka ngriki* (D,PA 26, GR 9)

Pethikan (27) *sarta dhaten rehning truka ngriki*. Aksara (r) kang sumambung klawan swara (a),(e),(u), lan (i) kasil nguwatake makna ukara kasebut. Makna wantah ukara kasebut yaiku rajabrana kasebut dimenehi saka kang mbaureksa gunung semeru amarga rasa tresnane marang Nalawasa lan Nalasatya.

(28) *nadyan silih wus samya widagda* (D,PA 2, GR 2)

Pethikan (28), *nadyan silih wus samya widagda*. Aksara (s) kang sumambung klawan swara (i),(u) lan (a) kasil nguwatake makna ukara. Makna ukara kasebut ngemu makna, senadyan wis pinter ananging isih kudu sinau amarga kapinterane manungsa iku ana watese.

(29) *jare temen tyase suci* (A,PA 1, GR 1)

Pethikan (29) *jare temen tyase suci*. Aksara (t) kang sumambung klawan swara (e) lan (a) kasil nguwatake makna ukara. Makna wantah ukara kasebut yaiku jarene atine suci.

(30) *winor ing warah weruha* (D,PA 1, GR 8)

Pethikan (30) *winor ing warah weruha*. Aksara (w) kang sumambung klawan swara (i), (a), lan (e) kasil nguwatake makna sajrone ukara. Makna wantah ukara kasebut yaiku ajaran ilmu.

(31) *supayane akasusastran renaning galih* (D,PA 4, GR 9)

Pethikan (31) *nalasatya kagyat sarya ngling*. Aksara (y) kang sumambung klawan swara (a)

kasil nguwatake makna ukara. Makna wantah ukara kasebut yaiku Nalasatya kaget ngerteni rajabranane ilang.

Purwakanthi Guru Basa

Purwakanthi basa asring mbaleni tembung kang padha, wujud uga bisa owah nanging isih kanthi runtut.

(32) samangkana dennya asung wangsit
mring sanggyaning paraputra wayah
pinet amrih kotamane
ayuwu na korup tangguh
ing lawiyanira **ngaurip**
uripira pan dadya
isening donyeku
ewuh lamun tan weruha
ingkan dadya tetanggulira ing **urip**
marmane den waskitha(D,PA 3)

Pethikan (32) ngandhut purwakanthi guru basa, yaiku anane tembung **ngaurip**, **uripira**, lan **urip**. Tembung **urip** mujudake tembung lingga kang oleh anuswara ng- saengga dadi tembung **ngaurip** lan tembung **uripira** kang asale saka tembung urip+nira. Tembung **urip** kang katulis kaping telu ing sapada kalebu purwakanthi guru basa. Tembung **urip** nduweni makna wantah urip. Tembung **urip** kang sumebar ing pada 3 sajrone tembang Dhandhanggula kasebut nduweni makna simbolis menehi pitutur tumrap sakabehane manungsa supaya urip tansah nindakake laku kang bener lan ngerteni watesan-watesane.

Tembung Entar

Panliten iki uga ngandhut tembung entar. Tembung entar bisa didudut tembung kang ora bisa didudut sawantah bae.

(33) *ala ayuning laku* (D,PA 4, GR 4)

(34) *rehning Nalasatya rada cupet budi* (D,PA 25, GR 9)

Tembung entar dumunung ing pethikan (33) yaiku ukara **ala ayuning laku**. Makna wantah ukara kasebut ala ayune tumindak. Ananging ukara **ala ayuning laku** yen didudut kanthi makna wantah ora trep karo maksud kang dituju. Ora ana laku kang awujud ala utawa ayu. Mula ing kene ukara **ala ayuning laku** kagolong ing tembung entar. Makna simbolis ukara kasebut yaiku ngenani kelakuan ala lan becik bisa didadekake tuladha tumrap manungsa. Pethikan (34) uga kagolong tembung entar. Tembung **cupet budi** yen didudut kanthi wantah ora trep amarga budi utawa kalakuwane wong ora bisa diukur. Ananging ing kene tembung **cupet budi** ngemu teges entar, kanthi tujuwan kanggo nambah kaendahaning tembang. Tembung **cupet budi** ing pethikan iki ngemu makna simbolis nggambarake ati kang apik, resik, saengga ora nduweni pamikiran ala tumrap wong liya.

Tembung Sarodja

Tembung sarodja didudut tembung tembung loro kang tegese meh padha digunakake bebarengan.

(35) sandayan **sanak sdulur** (P,PA 6, GR 3)

(36) saengga wong **adu-tandhing** (S,PA 20, GR 4)

Tembung *sanak sdulur* ing pethikan (35) kalebu golonganing tembung sarodja. Tembung *sanak* lan *sdulur* ngemu makna kang meh padha. Ing kene tembung *sanak sdulur* ngemu teges Nalawasa kang ora ngijini Nalasatya muni neng dulure ngenani rajabrana kang ditemokake ing alas. Pethikan (36) ukara *saengga wong adu-tandhing* ngemu teges anane kagiyatan ing alas rame-rame kaya ana adu tandhing, bab kasebut nyebabake para warga mlumpuk ing alas kanggo ndeleng kahanan kang dumadi. Tembung *adu* lan *tandhing* ngemu teges kang meh padha, saengga kaloro tembung kasebut digolongake ing tembung sarodja.

Tembung Wacahan

Tembung wacahan mujudake tembung cekakan utawa tembung tugelan, yaiku tembung kang dikelongi utawa dibuwang saperangan wandane.

(37) surtinya **weh** kaharsan (D,PA 1, GR 6)

(38) tetela yen **tan** wikan (D,PA 2, GR 6)

Tembung *weh* ing pethikan (37) mujudake tembung wacahan kang asale saka tembung awèh tembung awèh diilangi wanda kang ana ing perangan ngarepe. Tembung awèh nduweni kekarepan menehi panglipur tumrap sesama. Tembung awèh diwacah dadi tembung *weh* nduweni karep kanggo nggenepi guru wilangan. Tembung wacahan kang dumunung ing pethikan (38) yaiku tembung *tan*. Tembung *tan* asale saka tembung datan kang tegese ora. Tembung datan diilangi rong wanda ngarepe nduweni karep kanggo nggenepi guru wilangan sajrone tembang.

Tembung garba

Tembung garba yaiku tembung loro sing dirangkep dadi siji kanthi nyuda cacahing wandane, lumrahe tinemu ing tembang, kanggo nggenepi guru wilangan. Tetembungan liya kang biyasane digunakake kanggo nyebut tembung garba yaiku *kontraksi*.

(39) jatining reh den samya **pralebdeng** westhi (D,PA 1, GR 9)

(40) tan dangu **prapteng** engene (D,PA 33, GR 3)

Ing tembang Dhandunggala pethikan (39) ana tembung *pralebdeng*. Satemene tembung *pralebdeng* kedadean saka tembung *pralebda* (pinter) + ing. Tembung-tembung mau didadekake satembung, perlune kanggo nyocokake guru wilangane tembang. Yen saupama ora dibuwang wandane, bakal kaluwihan sawanda. Tembung *pralebda* ngalami persandian antarane vokal /a/ lan vokal /i/, saengga nuwuhake vokal /e/. Tegese

tembung *pralebdeng* yaiku menehi pitutur supaya wong pinter ngedohi bebaya. Tembung garba ing pethikan (40) yaiku tembung *prapteng*. Tembung *prapteng* ngemu teges wong kang wis teka tujuwan. Sejatine tembung *prapteng* asale saka tembung *prapta*+ing. *Prapteng* ing kene nduweni maksud teka. Tembung kasebut ngalami persandian antarane vokal /a/ lan vokal /i/ kang mujudake vokal /e/.

Paribasan

Paribasan mujudake unen-unen kang adjeg panganggone, mawa teges entar, lan ora ngemu surasa pepindhan.

(41) **paribsan dalam rupak, alumuh dipun dhisiki** (K,PA 15,GR 3-4)

(42) **wong ala kudu ketara, wong becik pasti ketitik** (K,PA 16,GR 3-4)

Ing pethikan (41) mujudake bebasan kanthi ukara *paribsan dalam rupak, alumuh dipun dhisiki*. Paribasan kasebut ngemu makna simbolis wong kang pinter ananging sesat. Diibaratake dalan cilik

kang ora gelem didhisiki saengga ndadekake risih atine wong kasebut. Pethikan (42) uga mujudake tuladha paribasan kang dumunung ing tembang Kinanthi. Paribasan *wong ala kudu ketara, wong becik pasti ketitik* wis asring ditemoni ing jagading kasusastran. Makna simbolis ukara kasebut yaiku sakabehane kalakuwan becik utawa ala, mesthi bakal katon. Mula adhedasar paribasan kasebut, menehi pitutur supaya nindakake laku kang bener lan ninggalake tumindak ala.

PANUTUP

Dudutan

Bab iki bakal ngandharake dudutan saka sakabehane analisis kang katindakake. Kaya kang wis diandharake ing bab asiling panliten lan selaras karo underaning panliten. Dudutan kaping pisan ngenani isi serat kasebut. Isi bisa kaandharake kanthi cetha kasengkuyung anane struktur *puisi* lan lelewane basa (*gaya bahasa*) kang ditemokake sajrone serat. Isi serat menehi gambaran ngenani wewatekan ala lan apik. Watak apik digambarake saka paraga Nalasatya. Lan paraga kang nduweni watak ala kagambarake paraga Nalawasa. Saka serat iki bisa dadi piwulang yen sakabehane tumindak ala utawa becik mesthi bakal katon. Saliyane iku serat iki nuduhake ngenani cara kepemimpinan becik lan wicaksana kang bisa ditrapake ing urip bebrayan.

Dudutan kaping pindho ngenani lelewane basa kang dumunung lan digunakake sajrone serat Nalawasa Nalasatya. Lelewane basa kaperang dadi sanga yaiku : 1) sasmitane tembang kang dimangerteni saka tembung-tembung kang nuduhake ciri sasmitane tembang. Anane tembung *artati* kang nuduhake yen tembang kang wiwitan mujudake tembang Dhandanggula. Anane tembung

kasmaran kanggo nuduhake tembang Asmaradana. Tembung *megat* kanggo nuduhake tembang Megatruh. Tembung *pungkur* kanggo nuduhake tembang tembang Pangkur. Tembung *anom* kanggo nuduhake anane tembang Sinom. Lan tembung *kanthi* digunakake kanggo nuduhake anane tembang Kinanthi, 2) purwakanthi guru swara diwujudake kanthi anane swara a, i, u, ə, e, lan o, 3) purwakanthi guru sastra diwujudake kanthi anane aksara b, c, d, dh, g, h, j, k, l, m, n, ny, ng, p, r, s, t, w, lan y, 4) anane purwakanthi guru basa, 5) tembung entar, 6) tembung sarodja, 7) tembung wacahan, 8) tembung garba, lan 9) paribasan. Lelewane basa kang ditemokake kasebut kasil nambah kaendahaning serat lan nguwatake makna. Tinemu makna wantah lan makna simbolis kang ana ing saben pethikan. Ananging ora sakabehane tembung utawa ukara kang ditemokake ngandhut makna simbolis.

Dudutan kaping telu yaiku dideleng saka fungsi lelewane basa sajrone serat Nalawasa Nalasatya. 1) sasmitane tembang nduweni fungsi kaendahan tumrap seratan pangripta, saliyane kuwi nggampangake pamaca anggane ngerteni isi carita. Sasmitane tembang uga digunakake pangripta kanggo nengeri jinising tembang kang ana sajrone serat. 2) anane purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, purwakanthi guru basa, tembung entar, tembung sarodja, tembung wacahan, tembung garba, lan paribasan nduweni fungsi nambah kaendahan kasusastran. Saliyane iku uga kanggo nguwatake makna kang arupa makna wantah lan simbolis. Kabeh uga nduweni fungsi kanggo nggampangake pamaca anggane mahami carita kanthi cetha. Pangripta uga kepingin ngandharake pitutur becik tumrap sakabehaning masyarakat supaya bisa nglakoni panguripan kang bener. Saliyane iku anane lelewane basa kang endah bisa narik para pamaos anggane maca serat Nalawasa Nalasatya.

Pamrayoga

Analisis marang serat Nalawasa Nalasatya iki durung ana kang nindakake. Mula adhedasar bab kasebut, panliten iki diajab bisa menehi sumbang sih tumrap panliten stilistika liyane mligine kanthi objek lan teori kang saemper.

Panliten iki pancen isih adoh saka kasampurnan, amarga panliten mung diwatesi ing lelewane basa. Mula diajab panliten sabanjure bisa luwih sampurna lan tuwuh pamikiran-pamikiran anyar kang bisa mujudake asil panliten kang sampurna.

Kapustakan

- Aminuddin. 2013. *Pengantar Apresiasi kasusastran*. Bandung : Sinar Baru Algesindo
- Badrun, Ahmad. 1989. *Teori Puisi*. Jakarta : Departemen Pendidikan Dan Kebudayaan
- Damayanti. 2013. *Buku Pintar Sastra Indonesia*. Yogyakarta : Araska
- Fitriani. 2012. *Lelewane Basa Sajrone Suluk Ngibarat (Suntingan Teks lan Tintingan Stilistika)*. Surabaya : Unesa
- Jabrohim. 2012. *Teori Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar
- Keraf, Gorys. 2005. *Diksi Dan Gaya Bahasa*. Jakarta : PT Gramedia Pustaka Utama
- Laginem, dkk. 1996. *Macapat Tradisional Dalam Bahasa Jawa*. Jakarta : Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Moleong, Ixey J. 2006. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Nurdiyantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta : Universitas Negeri Gajah Mada Press.
- Padmosoekotjo. 1953. *Ngrengrengan Kasusastran Djawa*. Purworedjo
- Padmosoekotjo. 1955. *Ngrengrengan Kasusastran Djawa*. Purworedjo : Hien Hoo Sing.
- Pradopo, Rachmad Djoko. 2005. *Pengkajian Puisi*. Yogyakarta : Gajah Mada University Press.
- Purnomo, Bambang. 2007. *Filologi dan Studi Sastra Lama*. Surabaya : Bintang
- Ratna, Nyoman Kutha. 2009. *Stilistika Kajian Puitika Bahasa, Sastra, dan Budaya*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar
- Ratna, Nyoman Kutha. 2011. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar
- Rima. 2013. *Lelewane Basa Lan Dialektika Kasetyaning Kesatriya Sajrone Naskah Rama Versi Madura (Aspek Stilistika)*. Surabaya : Unesa

Sariban. 2009. *Teori dan Penerapan Penelitian Sastra*. Surabaya : Lentera Cendikia Surabaya

Siswanto. 2010. *Metode Penelitian Sastra Tintingan Struktur Puisi*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar

Sudikan, Setya Yuwana. 2001. *Metode Penelitian Kebudayaan*. Surabaya : Unesa Unipress

Sudjiman, Panuti. 1993. *Bunga Rampai Stilistika*. Pustaka Utama Grafiti

Surana. 2007. *Fonetik Fonologi*. Surabaya : Bintang Surabaya

Suryabrata, Sumadi. 2010. *Metode Penelitian*. Jakarta : Rajawali Pers

Suwarni. 2013. *Sastra Jawa Pertengahan*. Surabaya : Perwira Media Nusantara

